Alessandro Farrugia (1791-1871): L-iskultur tal-vara ta' San Mikiel

Dr Eugene F. Montanaro

Għall-okkażjoni tal-mija u ħamsa u sebgħin anniversarju minn meta l-istatwa artistika u għażiża ta' San Mikiel Arkanġlu, meqjuma fil-Bażilika tagħna, tnaqqxet fl-injam minn Xandru Farrugia, qed inxandru mill-ġdid dan l-istudju interessanti ta' **Dr Eugene F. Montanaro**. Għall-okkażjoni ta' dan l-anniversarju, ġie rrestawrat sett ta' erba' fjuretti li tqiegħdu fuq kull naħa tal-pedestall ta' l-istatwa.

Ħjiel bijografiku

L-iskultur Alessandro Farrugia, bin Giuseppe u Domenica mwielda Abela, twieled iż-Żejtun fit-2 ta' Frar 1791. It-tifkira tal-Magħmudija tiegħu, fir-Reġistru tal-Parroċċa taż-Żejtun, tgħidilna li twieled fid-distrett taż-Żejtun imsejjaħ Casal Pasqualino, u li fil-fonti tawh l-ismijiet ta' Alexander, Annuntiatus, Julianus, u Candelorus.[1] Milli jidher, dawn l-ismijiet ma kinux wisq komuni fil-gżejjer tagħna. Tabilħaqq, Pietru Pawl Castagna jgħarrafna li fost il-poplu, l-iskultur Alessandro Farrugia kien magħruf bil-laqam ta' Mastru Xand.[2] Skond l-istess Castagna, Alessandro Farrugia tgħallem is-sengħa ta' l-iskultura minn għand Mariano Gerada (1766-1823).[3]

Fit-8 ta' Novembru 1814, Alessandro Farrugia żżewweġ lil Marianna mwielda Camilleri, armla minn Giuseppe Zahra.[4] Minnha kellu mill-inqas tlitt itfal: Michele, li twieled fl-24 ta' Settembru 1815; Columba Rosa, li twieldet fis-17 ta' Jannar 1817; u Giovanni, li twieled fl-20 ta' Ottubru 1819. Mir-Reġistri tal-Magħmudija tal-Parroċċa taż-Żejtun nafu li t-tfal ta' Alessandro Farrugia kollha twieldu fid-distrett taż-Żejtun imsejjaħ Casal Bisbut.[5]

Alessandro Farrugia miet fl-4 ta' Diċembru 1871, fl-età ta' tmenin sena. L-indirizz tiegħu fid-data tal-mewt kien Nru 28, Strada Buonconsiglio, iż-Żejtun.[6] Difnuh fil-knisja parrokkjali taż-Żejtun.[7]

Giovanni Farrugia (1819-1902) bin Alessandro, kien skultur ukoll; dan nafuh mill-kitba ta' Castagna, kif ukoll mill-Att tal-Mewt, fejn hemm miktub b'mod l-aktar ċar li Giovanni kien jeżerċita l-professjoni ta' skultur. L-istess dokument jgħarrafna li Giovanni Farrugia miet fil-11 ta' Frar 1902, fl-indirizz Nru 30, Strada Buonconsiglio, iż-Żejtun.[8]

Milli jidher, kemm Alessandro Farrugia u kemm ibnu Giovanni qatt ma ħarġu jgħixu barra miż-Żejtun.

Il-vara ta' San Mikiel

Il-vara ta' San Mikiel, meqjuma fil-Bażilika ta' San Ġorġ ta' Għawdex, għaddiet minn ġrajja tassew interessanti. Skond l-istoriku Castagna, din il-vara nħadmet minn Alessandro Farrugia fis-sena 1838,[9] meta għalhekk l-iskultur kellu madwar sebgħa u erbgħin sena. Il-vara ta' San Mikiel, jgħarrafna l-istess Castagna, kienet meqjuma fil-knisja parrokkjali ta' San Ġorġ ta' Ħal Qormi. Minn kitbiet oħra, imbagħad, sirna nafu dwar xi ċirkustanzi li wasslu sabiex il-vara li ħadem Alessandro Farrugia tinġarr lejn Għawdex, u fl-aħħar nett issib kenn fil-knisja parrokkjali ta' San Ġorġ.

L-ewwel tagħrif dwar din il-ġrajja ltqajt miegħu f'kitba ta' Carmel Psaila (1891-1955). Psaila, meta fakkar il-vara ta' San Mikiel li Pietro Paolo Azzopardi ħadem għall-Parroċċa ta' Ħal Qormi, kiteb hekk: "Din il-vara saret fis-sena 1865, xogħol ta' l-iskultur Paolo Azzopardi mill-Belt Valletta, imħallsa mill-Fratelli ta' l-istess Kumpanija. Qabel ma saret din il-vara, kien hawn oħra magħmula fis-sena 1847, xogħol ta' l-iskultur Xandru Farrugia miż-Żejtun; kienet imħallsa minn Ġanni Cassar (Ta' l-Għaġin), li din il-ħabta kien Prokuratur, u kien għamel xi opri oħra... u dawn l-opri kollha ħallashom minn flusu, u billi kellu xi jgħid mal-Fratelli ta' l-istess Kumpanija, dan il-Prokuratur qabad kawża għal dawn l-opri li kien ħallas u rebaħ kollox li kien għamel; allura fis ħadhom f'daru. Il-vara ta' San Mikiel wara ftit taż-żmien biegħha għall-Parroċċa ta' San Ġorġ, Għawdex...".[10]

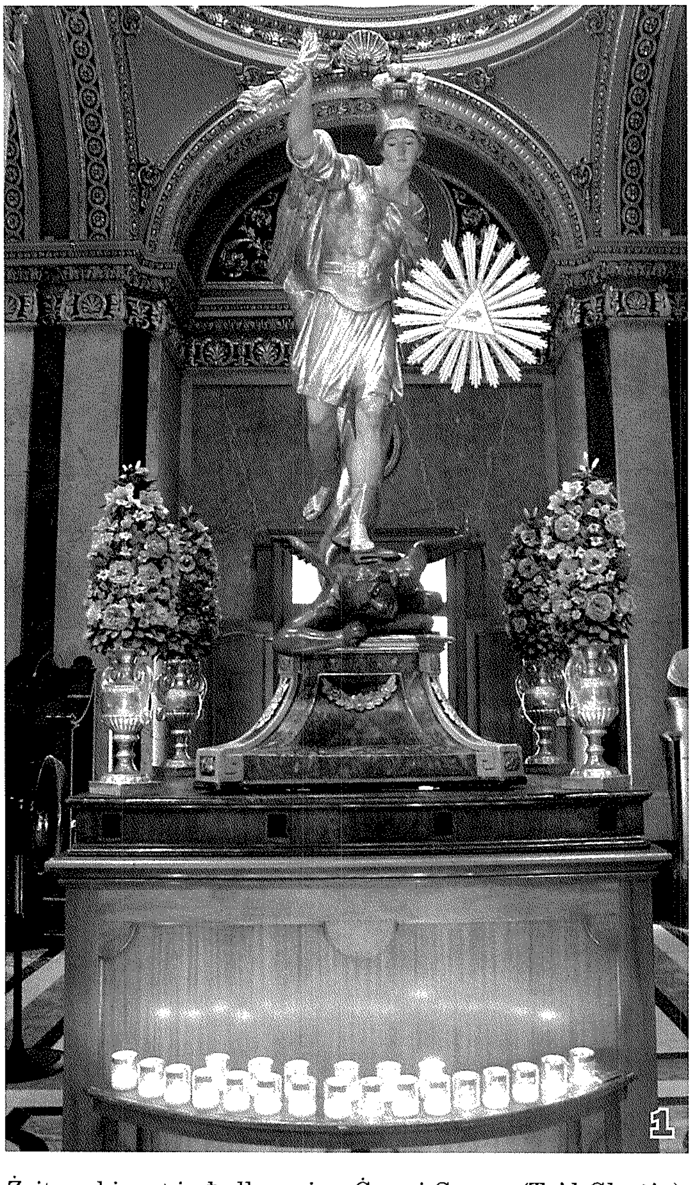

1

Hawn ta' min jgħid biss li Alessandro Farrugia lesta l-vara ta' San Mikiel fl-1838, u mhux fis-sena 1847.

Aktar tagħrif dwar il-vara ta' San Mikiel li Alessandro Farrugia ħadem b'sengħa kbira fl-injam, nafuh lill-Kanonku Nikol Vella Apap: "L-istatwa artistika ta' San Mikiel... inħadmet mill-iskultur Xandru Farrugia miż-Żejtun fis-sena 1838. Din il-vara ta' l-injam kienet inxtrat minn għand persuna minn Ħal Qormi fis-sena 1866 minn

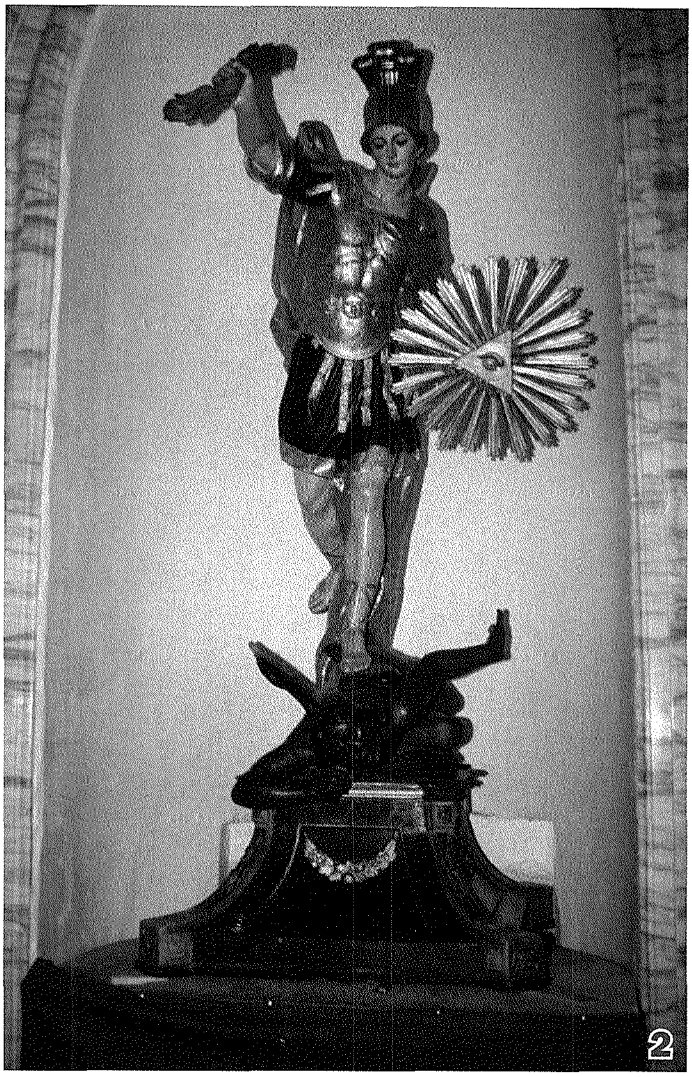

2

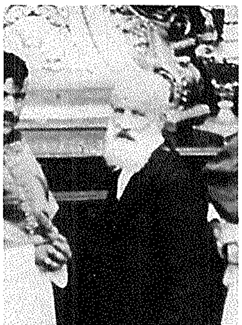

3

Djonisju Tabone **[ara ritratt 3]** u s-sagristan ta' San Ġorġ, Saver Muscat, bi ħlas ta' mitt skud".[11]

Irrid ngħid ukoll li s-Sur John Bezzina ġentilment għarrafni verbalment li din il-vara ta' San Mikiel kienet meqjuma f'xi knejjes oħra fir-Rabat ta' Għawdex, qabel ma ttieħdet fil-knisja ta' San Ġorġ, fejn saret l-għożża tad-devoti ta' San Mikiel.

Interessanti ħafna wkoll għall-istorja ta' l-arti ta' pajjiżna li din l-istatwa hi waħda ewlenija f'sensiela ta' vari li jirrappreżentaw lil San Mikiel, u li ġew imnaqqxa fl-injam minn skulturi Maltin matul il-medda ta' tliet sekli. Milli jidher, din il-ġrajja bdiet isseħħ wara li fil-knisja ta' San Pawl tal-Belt Valletta ġiet inawgurata statwa ta' l-injam ta' dan il-qaddis, li kienet inħadmet f'Ruma fl-1674, fuq disinn ta' Domenico Guidi.[12] Fl-1732 l-iskultur Belti Ignazio Portelli ntrabat li jnaqqax fl-injam il-vara ta' San Mikiel li l-lum għadha meqjuma fil-knisja ta' San Pawl tar-Rabat ta' Malta.[13] L-iskultur Mariano Gerada ħadem fl-injam l-istatwa ta' San Mikiel ta' Bormla fis-sena 1819.[14] U fis-sena 1865, Pietro Paolo Azzopardi, l-iskultur li ħadem il-vara artistika ta' San Ġorġ ta' Għawdex, lesta l-istatwa ta' San Mikiel għall-knisja ta' San Ġorġ ta' Ħal Qormi.[15] Il-vara ta' San Mikiel meqjuma fil-Bażilika ta' San Ġorġ tipparaguna tajjeb ħafna fil-konfront ma' vari oħra ta' dan il-qaddis f'pajjiżna, u tixhed biċ-ċar li Alessandro Farrugia kien kapaċi joħloq figuri skultorji fl-injam ta' ċertu livell artistiku.

Hawn ta' min jgħid illi l-*Library Manuscript 1123*, miżmum fil-Librerija Nazzjonali ta' Malta, jitkellem dwar il-kwadru ta' San Mikiel li kien pitter ċertu artist Lamagna għall-knisja ta' San Ġorġ ta' Għawdex fis-seklu sbatax.[16] Fl-altar fejn tqiegħed dan il-kwadru kien hemm imwaqqfa l-Fratellanza ta' San Mikiel, Patrun tal-*Bottegari*.[17] Iżda jeħtieġ niftakru dejjem li d-devozzjoni lejn San Mikiel fil-Parroċċa ta' San Ġorġ hi ferm eqdem mill-wasla fil-parroċċa tal-vara li ħadem Alessandro Farrugia.

Skultur prolifiku

X'aktarx li Alessandro Farrugia kien l-aktar skultur prolifiku tal-gżejjer tagħna matul is-seklu dsatax. Ħadem xogħol skultorju fil-ġebla Maltija, fl-injam u fil-kartapesta. Ipprattika s-sengħa tan-naqx u għalhekk jista' jissejjaħ fil-veru sens tal-kelma *carver*; iżda kien ukoll mudellatur u ħadem bosta statwi fil-kartapesta. Il-fonti prinċipali tax-xogħlijiet ta' Alessandro Farrugia huma tnejn: 1. il-gazzetti kontemporanji; 2. il-lista ta' l-istatwi li ġabar l-istoriku Castagna.

Jeħtieġ jingħad li f'dan il-qasam, ninsabu neqsin ħafna minn dokumentazzjoni permezz ta' kuntratti notarili. Fuq kollox, f'din il-kitba qasira sejrin insemmu biss xi xogħlijiet ewlenin ta' Alessandro Farrugia.

L-istatwa ta' l-injam tal-Lunzjata, il-vara titulari ta' Ħal Tarxien, dejjem tingħadd fost l-aħjar xogħlijiet ta' Alessandro Farrugia. Dwar din il-vara, E.B. Vella kiteb hekk: "Milli jidher mill-kuntratt magħmul fl-1827 quddiem in-Nutar Feliciano Giardina, din l-istatwa ta' l-injam ħadimha Mastru Xandru Farrugia. L-istatwa ġabuha nhar il-Ħadd ta' qabel il-festa tal-Lunzjata (f'Ħal Tarxien) fl-1829...".[18]

Achille Ferres kiteb dwar vara titulari oħra li ħadem Alessandro Farrugia – dik ta' l-Assunta ta' l-Imqabba: *"Fra gli oggetti di mediocre merito ci piace di accenare la statua portatile dell'Assunta, eseguita da Alessandro Farrugia del Zeitun, nel 1836, sul modello dell'altra di Casal Axiaq – opera di Mariano Gerada"*.[19]

Xieraq li nfakkru wkoll li Alessandro Farrugia ħadem fl-injam il-vara titulari ta' San Pawl ta' Ħal Safi; din il-vara ħarġet għall-ewwel darba fil-purċissjoni mat-toroq ta' Ħal Safi fis-sena 1840.

L-iskulturi li ħadmu vari titulari dejjem ġibdu lejhom is-simpatija tal-Maltin u kisbu popolarità kbira, għaliex hemm tendenza li xogħlijiet ta' din ix-xorta dlonk isiru s-simbolu tal-belt jew tar-raħal fejn ikunu meqjuma. Iżda ma rridux ninsew ukoll li Alessandro Farrugia kien imfittex ħafna biex jaħdem fil-ġebla Maltija statwi u niċeċ stradali. Insibu bosta tifkiriet tal-ħidma ta' Farrugia fil-qasam ta' din il-fergħa ta' arti popolari fil-gazzetti kontemporanji. Nagħtu biss żewġ eżempji. Il-gazzetta *Il Trionfo Della Religione*, fil-ħarġa tas-6 ta' April 1843 (p. 56), tgħidilna li fl-1839 Alessandro Farrugia lesta n-niċċa tal-Madonna tal-Konsolazzjoni fil-kantuniera li tagħti għal fuq Strada Reale, fil-Gudja; l-istess gazzetta, fil-ħarġa tas-27 ta' April 1843 (p. 68), tfakkarna li fis-6 ta' Lulju 1834, fil-pjazza ewlenija tal-Gudja, tqiegħdet l-istatwa ta' San Ġużepp, xogħol ta' Alessandro Farrugia miż-Żejtun.

Fost il-kummissjonijiet ta' Alessandro Farrugia, xieraq li nfakkru wkoll il-vara tal-Kunċizzjoni tal-

Parroċċa tal-Birgu. Tabilħaqq, din il-vara għandha rabta interessanti ma' ġrajja storika li seħħet f'pajjiżna. Il-vara tal-Kunċizzjoni ttieħdet il-Birgu fit-2 ta' Diċembru 1838, u l-inawgurazzjoni tagħha tinsab imfakkra fid-djarju li kiteb Sir Hector Greig dwar iż-żjara li għamlet ir-Reġina Adelaide fil-gżejjer Maltin.[20]

Ta' min isemmi wkoll li skond l-istoriku Castagna, Alessandro Farrugia ħadem fl-injam il-figura ta' Kristu mejjet għall-Monument tal-Purċissjoni tal-Ġimgħa l-Kbira li toħroġ minn San Ġorġ, Għawdex. Skond Castagna, din il-vara tlestiet minn Alessandro Farrugia fis-sena 1844.[21]

Riferenzi

[1] Arkivju Parrokkjali Żejtun, *Liber Bapt.* X, 1787-1797, f. 100. Il-parrini ta' Alessandro fil-Magħmudija kienu Lorenzo Fenech minn Bormla u Caterina, mart Giuseppe Fenech miż-Żejtun.

[2] P.P. Castagna, *Malta bil-Gżejjer Tagħha u Li Għadda Min Għaliha*, III, 1865, p. 107.

[3] *Ibid.*

[4] Arkivju Parrokkjali Żejtun, *Liber Matr.* IX, 1806-1822, f. 158.

[5] Ara Arkivju Parrokkjali Żejtun, *Liber Bapt.*, 1808-1818, f. 215 u f. 253, kif ukoll *Liber Bapt.*, 1818-1822, f. 27.

[6] Public Registry Valletta, *Att tal-Mewt No. 3894 ta' l-1871.* F'dan id-dokument il-kunjom ta' xbubit omm Alessandro Farrugia nsibuh imniżżel Formosa. Dan aktarx sar bi żball għaliex fir-Reġistri tal-Parroċċa taż-Żejtun il-kunjom tan-nannu matern ta' Alessandro Farrugia dejjem insibuh Abela.

[7] *Ibid.*

[8] Public Registry Valletta, *Att tal-Mewt No. 529 ta' l-1902.*

[9] P.P. Castagna, *Malta bil-Gżejjer Tagħha*, p. 108.

[10] C. Psaila, *Il-Knisja Arċimatriċi ta' Ħal Qormi bil-Ġrajja Tagħha*, Malta 1937, p. 102. Ħajr lil Joseph F. Grima għal din ir-referenza.

[11] Nikol Vella Apap, *Il-Ġrajja tal-Fratellanzi tal-Bażilika ta' San Ġorġ bl-Artali Tagħhom*, f'*Bażilika ta' San Ġorġ Martri: Ħidma – Storja – Tagħrif*, Għawdex 1975, p. 12.

[12] Ara Michael Galea, *Il-Knisja Parrokkjali ta' S. Pawl Nawfragu Valletta*, Malta 1974, p. 41.

[13] Arkivju Notarili Valletta, *Atti Nutar Ignazio Debono*, 2 ta' Marzu, 1732, 31/762, ff. 128-129. Fil-kuntratt ippubblikat min-Nutar Ignazio Debono, l-iskultur Ignazio Portelli ntrabat li jieħu bħala mudell il-vara ta' San Mikiel meqjuma fil-knisja ta' San Pawl tal-Belt Valletta. Tagħrif u riferenza ta' dan il-kuntratt ġentilment mogħtija mill-Kan. Ġwann Azzopardi, Kuratur tal-Mużew tal-Katidral ta' l-Imdina.

[14] Ara E.F. Montanaro, *Mariano Gerada: The People's Sculptor*, f'*The Sunday Times (Malta)*, 25 August 1985, p. 20.

[15] Ara *Ibid*, *Pietro Paolo Azzopardi: A Forgotten Sculptor (1791-1875)*, f'*Proceedings of History Week 1981*, (ed. Mario Buhagiar), The Historical Society, Malta 1982, p. 74.

[16] Il-Konti Saverio Marchese kkopja dan il-manuskritt, b'xi żidiet, minn fuq l-oriġinal miktub minn Patri Pelagio, Kapuċċin (1708-1781). Skond dan il-manuskritt, dan il-pittur kien neputi ta' Dun Pawl Lamagna, Kappillan tal-Parroċċa ta' San Ġorġ ta' Għawdex. Dwar il-Kappillan Lamagna, ara John Bezzina, *L-Aħħar Kappillan ta' San Ġorġ, il-Kan. Dun Pawl Lamagna, Bormliż (1673-1689)*, f'*L-Orizzont*, 31 ta' Mejju 1986, p. 12.

[17] Dwar il-Fratellanza ta' San Mikiel, ara Nikol Vella Apap, *Il-Ġrajja tal-Fratellanzi tal-Bażilika ta' San Ġorġ*, p. 11. Dwar l-Altar ta' San Mikiel, ara John Bezzina, *Il-Pittura fil-Bażilika ta' San Ġorġ*, Malta 1965, p. 21.

[18] E.B. Vella, *Storja ta' Ħal Tarxien u Raħal Ġdid*, Malta 1931, pp. 219-220. X'aktarx li din is-silta fiha żball ta' l-istampa fejn jingħad li l-kuntratt tan-Nutar Giardina ġie ppubblikat fl-1827. Feliciano Giardina beda jeżerċita l-professjoni ta' nutar fl-1831; ara Anthony Attard, *Index of Notaries* (1465-1894), Malta 1979, p. 21. Castagna jgħid li Alessandro Farrugia lesta l-vara tal-Lunzjata fl-1829, u f'dan il-każ ma jidhirx li nistgħu niddubitaw mill-kitba ta' awtur kontemporanju ta' Farrugia. Madankollu, ikolli nistqarr li għadni ma ltqajtx mal-kuntratt għall-kummissjoni tal-vara tal-Lunzjata ta' Ħal Tarxien.

[19] Achille Ferres, *Descrizione Storica delle Chiese di Malta e Gozo*, Malta 1866, p. 454. Ara Joseph Micallef, *L-Istorja ta' Ħal Safi*, Malta 1980, pp. 74-75.

[20] Ara Anton Zammit Gabaretta, *The Church of the Grand Masters and Inquisitors*, Malta 1974, pp. 50-51. Ara wkoll *Scientia*, Vol. XXIX, No. 3, Lulju-Settembru 1963, pp. 107-108.

[21] P.P. Castagna, *Malta bil-Gżejjer Tagħha*, p. 108. Madankollu, għandna ħjiel li sa mis-sena 1809, fil-knisja ta' San Ġorġ kienet diġà tinżamm l-istatwa ta' Kristu mejjet. Fl-inventarju tal-Fratellanza ta' Ġesù u Marija, magħmul fl-1809, naraw dan li ġej: *"Una cassa dorata del Monumento con matarazzo e cuscino di damasco, portiere... e frangia d'oro, un lenzuolo ricamato, colsuo pedestallo, e due aste"*; ara Arkivju ta' l-Arċisqof, Floriana, *V.P.* 1809 (Mons. Ferdinando Mattei, 47), f. 118r. Hawn tabilħaqq statwa ma tissemmiex, għalkemm wieħed ma jistax jimmaġina Monument bla statwa. X'aktarx li fl-1844 reġgħet saret l-istatwa ta' Kristu mejjet mill-ġdid għand Alessandro Farrugia.

*Dan l-artiklu deher oriġinarjament fil-*Programm Festi San Ġorġ, Għawdex 1986 *maħruġ mis-Soċjetà Filarmonika* La Stella *tal-Belt Victoria, pp. 19-25.*

Ritratti:

1. L-istatwa ta' San Mikiel armata fil-Bażilika, bil-fjuretti rrestawrati, għall-festa tiegħu f'Settembru 2013.
2. L-istatwa ta' San Mikiel qabel ir-restawr tas-snin disgħin, meta kienet għadha tintrama f'niċċa fil-Bażilika fejn il-lum jinżamm l-Irxoxt [ritratt: George Borg].
3. Djonisju Tabone, wieħed mit-tnejn li xtraw l-istatwa ta' San Mikiel għall-Parroċċa ta' San Ġorġ, waqt il-ħruġ ta' Purċissjoni antika ta' San Ġorġ [ritratt: Arkivju Bażilika San Ġorġ].
4. L-istatwa ta' San Mikiel fil-knisja arċimatriċi ta' Ħal Qormi [ritratt: Clayton Grech].